

דברים שנמסרו בשמי

היינו נחליתי ומוסל הייתי על ערש דווי זמן ארוך. גם אחרי שובי הביתה מכית החולים לא עצרתי כח לעסוק בדברי עיון ולא יכולתי להזדקק למכתבו הגלוי של מר משה מייזלש שנתפרסם ב"הדואר" בראשית חודש כסלו. לכן נדחתה תשובתי עד עתה. עכשיו, כשפדה הקב"ה בשלום נפשי, ואני הולך, ברוב חסדיו הגדולים, ומחלים, ראוני לספל בהשגרתו של מר מייזלש על הרבה מן הדברים שנמסרו בשמי ע"י העתונאי הנכבד מר וויזל, במאמרו ב"ידועות אחרונות" במרחשון שעבר. עדין קשה עלי, עקב מחלתי האנושה, ההתכרות האינטלקטואלית; גם הלשון המתוקנת אינה נעימת לי אלא מתוך יגיעה וחבלי ניסוח. לפיכך אי אפשר לי לדון בכל פרט ופרט שבמאמרו של מר מייזלש, ומוכרחני להשתמש במטבעות לשוניות בלתי מהקצנות שלא תבטאנה את אשר במחשבותי בדיוק נמרץ. אולם אשתדל, חרף נפתולים אלה, לפרק את קושייתו כפי שירי מונעת. אני תפילה שלא אכשל בהרחרי ולא אקש בסיוגוני ולא אומר דבר שאינו כרוצו האמת המקובלת בידינו מדור דור בענינים העומדים ברומו של עולם היהדות.

מר מייזלש צדק בהביעו את ספקותיו ביחס לדיקנות נוסח הדברים. יש לכל אדם, בעל כתב ולשון, סיוגון משלו ודפוסו לשון משלו, אשר חותמו האינדיבידואלי טבוע בהם.

אי אפשר היה לו למר ווייזל, בן תרבות רחבה ועיתונאי מובהק, להעתיק את דברי כלשונם, כפי שנפלטו מפיו. על כן הוכרח למסור את השיחה בניבים ומונחים אחרים, בנוסחתו הנאה. מובן, שסופם של שינויי צורה הוא חילוף מוטיבים בתוכן עצמו.

רצוני להתעקב על שני ביטויים שנשתרבו לתוך מאמרו של מר ווייזל שלא יצאו מפיו. אני אומר את זה בנודאות גמורה ואינני חושש לשלטון שר של שכחה, משום שבביטויים אלה אינם קיימים באוצר ניביו ואי אפשר היה לי להקנות לאחרים דברים שלא היו שלי וגם לא בפרשותי.

א. המונח "משיחיות" הוא זמורת זר בגני מימי לא השתמשתי בו. יש במונח זה משום השמטת המוטיב האישי מאמנת המשיח, שעלולה לערער את הבנין כולו. חכמינו ז"ל, דחו בשתי ידים את דברי רבי הלל, שקבע מסמרים להלכה, כי "אין להם משיח לישראל", וכי הגאולה תתגשם בלי אמצעות אישיות נבחרת. "שרא ליה מריה לרבי הלל" — התפלל רב יוסף בעד בעל המאמר. כמו כן המעיין בדברי רבינו משה בן מימון, בהלכות תשובה, פרק ט', ובהלכות מלכים, פרקים ט' וי', ירגיש מיד, כי הדיוקן האישי של מלך המשיח מהווה נקודת-המוקד של העיקר המשיחי, הגאולה תבוא על ידי גואל בדמות בשר ודם, על כל סימניו המובהקים, אשר יופיע כשליח האל, כשיעלה רצון מאתו. בן אדם, חרף היותו יצור סופי, מוגבל ומותנה, שהיום הוא כאן ומחר בקבר, יכול להתרומם לדוגת שליחות אלהית. יש באספקט האישי-משיחי משום מתן מעמד מרכזי לרעיון הבחירה שהעניק לאדם כושר טרנסצנדנציה עצמית וכח

התעלות אל האלסופיות והנצח. הטייה קלה משם-עצם אישי לשם-עצם מופשט מפסידה את כל מהותו של העיקר הדתי הזה. ועוד: ע"י ניסוח צורה חדשה, ילידת ההפשטה, מחד גיסא, והסובייקטיביזציה מאידך גיסא, הופכת מציאות דתית מסוימת אידיאה מופשטת, ופעולת האמנה אובייקטיבית רבת אונים ועצמה מתגלגלת במצב נפש עמום ומעורר פל. האדם המודרני צמא אל-ל, וגם אובד דרך אל-ל, לא עמד על כוחה של האמונה האובייקטיבית כפעולת יסוד בזיקת האדם לקונו ונכשל במאמציו שאינם מכונים כלפי מעשה האמנה גמורה הצמודה למציאות טרנסצנדנטית מוחלטת. בן דורנו פותח בפסיכולוגיה של האמונה ומסיים באפס ותוהו של כפירה. בקיצור, המונח "משיחיות" לא מצא חן בעיני ומעולם לא עלה על שולחני.

ב. עדיין לא כיניתי אף פעם את המדינה בארץ הקודש בשם "ישראל". אין אני רוצה להיכנס לעובי הקורה במסגרת תשובתי זאת ולבאר את נימוקי הדברים יעלים, וכמה דיו נשפכה וכמה קולמוסאות נשתברו עליהם. אני דן על מנהגי כעובדה, והטעם איננו מעלה ולא מוריד. באגרותי שאני משגר לארץ אבות אני כותב במקום "ישראל" מדינת ישראל, ארץ ישראל.

נמצא, כי שני המשפטים האחרונים אשר בהם בולטות שתי המלות שאינן לרצוני: משיחיות וישראל (בלשון נקבה) — "כיום — הפכה ישראל למושג שאינו יונק ממעמקי הנפש ומגעועי הדורות. כיום — איבד המושג ישראל את המשיחיות שבו". — לא נתנסחו על ידי. הזותם מוכחה עליהם, כי יצאו מתחת קולמוסו של העיתונאי החשוב. דייני בהנחה

בו משום שינוי מופלג בנישנו הממושמת של המהגר היהודי למדינת הזהב. עכשיו, צינתי בסיפוק נפש, אנו מתחילים לקצור ברינה את אשר זרענו בבכי. מן הישיבות יוצאים לומדי תורה ושומרי מצוות עד כדי דקדוק בקוצו של יוד של המסורת, והרבה צעירים העוסקים בענפי הכלכלה והמחקר המדעי השונים קובעים עתים לתורה ומשתעשעים בה. החידוש האופייני במערכת החינוך המסורתי כאן, הדוגמתי, הוא העובדה, כי הצלחנו לגדל לא בניס יראי שמים ושומרי מצוות בלבד, אלא גם בני תורה הלנים בעומקה של הלכה, שיש להם ענין בסוגיא חמורה ושנהנים מסברות "קצות החושן", ו"חידושי רבינו חיים הלוי". תוך כדי דיבור הפסיקני איש שיחי ושאלני אם אני חושב, כי החלום החינוכי של היהודים החרדים נתקיים במילואו כאן, ואם אני מאושר במלוא משמעות המלה, עיתיו בתכיפה: לא; אני מצטער על שלוש תופעות שליליות המעכבות את גישום החלום כולו. ראשית, האחוז של הנוער הלומד בישיבות מצער מאד. אמנם הוא הולך וגדל מדי שנה בשנה, אבל אין בגידול זה כדי להניח את הדעת עדיין; שנית, עוד לא זכינו לחנך גדולי תורה אמתיים שעליהם נתגאה, יש חוגי תורה וגם תלמידי חכמים, ואין אנשי קומה תורתית. הנציגים נראו בארץ, אבל עוד לא פרחו הגפן בכל תפארתה; שלישית, ופה הרחבת את הדיבור, שרק מקצתו נמסרה — בהתאם לאמתה המידה העיתונאית הקובעת את ערכם של דברים על פי האקסוטאליות היומיומית שבהם. נעתי שלא במתכוון בבנייה חינוכית פילוסופית חמורה המטרידה את מוחי זה עידן ועידנים. אמרת, כי לצעירים החרדים נתגלתה התורה

זו לדחות את כל קובלנותיו של מר מייזלש עלי, כי הלא שני המשפטים האלה עוררו את החשד בלבן, שמא נכשלת "במינות". כיוון שהנחתו נתגלתה כתלויה על בלימה, בטלן כל טענותיו נגדי. כל מאמרו הוקדש לבעיה אחת: מי איבד את המשיחיות, ישראל או יהודי אמריקה "השבעים"? עכשיו שהדבר מחוור כשמלה, שלא פי הוא המדבר בלשון זה, אינני מחויב לברר ולפסוק שאלתו, אף על פי שמורה הוראה אני, וידי מלולכות בשפיר ושליא.

בעייה חינוכית פילוסופית חמורה

גופא דעובדא הכי הווי. הדברים שנתפרסמו בשמי היוו קטעים אחדים מתוך שיחה ארוכה שהתנהלה ביני לבין העיתונאי, מר ווייזל הנכבד. השיחה נסבה לא על מדינת ישראל כי אם על מצב היהדות המסורתית בארצות הברית בכלל ועל החינוך התורת-ישיבתי, שאני עסוק בו זה זמן רב, בפרט. סיפרתי למר ווייזל על ההישגים הגדולים, שהעדה החרדית זכתה להם אחרי שנות עמל וסבל, כשלבתי העסקנים היו מלאי חרדה לגורלו של החינוך התורתי, שהיה

ההכרה האינטלקטואלית והחוויה האמוציאולית

תחילת דרכו של בעל תורה הוא הלימוד. כשתלמיד חכם עוסק בפעולתו הקוגניטיבית, שיעור קומתו הולך וגדל. חירות הדעת והרצון הוא ראשון למושגים אצלו. הדעת העצמאית, ולא מקורות חוץ, הוא יסוד היין. "לא בשמים היא", ציטט רבי יהושע את לשון הכתוב, כשיצאה בתקול והכריעה כר' אליעזר בענין תנורו של עכנאי. האדם בשקידתו על דלתות התורה מוצא את עצמותו ועצמותו ובונה את עולמו כולו משלו, בלי סיוע היצוני. הוא האזריכל הקובע את מידת הבנין, תבניתו ומראהו. ריבונות נפלאה ניתנה לו מאת הבורא, נותן התורה. "על תקרא חרות אלא חירות שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה וכל מי שעוסק בתלמוד תורה הרי זה מתעלה שנאמר ומתנה נחליאל ומנחליאל במות". עולמו של תלמיד חכם, שהוא בונה מכוונות עצמו, אינו נתפס בקטיגוריות של המוחשיות, הדמיון והרגש. מופשט הוא מכל סרך חוויות אלו. היגיון חותך, שאינו נענה לקסמי הפנטסיה, דייקנות מחשבתית

בצורות מחשבה למדנית, בהכרה שכלית והיגיון צונן. אולם לא זכו לגילוייה בהרגשה ה"חושית" החיה, המרעידה וחמר"ינה לבבות. מכירים המה את התורה כאידיאה אבל אינם נפגשים עמה כ"מצואות" בלתי אמצעית הנרגשת ב"טעם, מראה ומישוש". מחמת העדר "התחושה" התורתית מסוֹרסת היא השקפתם של רבים מהם על היהדות. מצד אחד נוטים המה, צעירי אמריקה, לפעמים, לקיצוניות מופרזת, המבהילה בשחצנותה, ולעתים תכופות מתנועעים המה בכיוון מהופך ומסכימים לוותרים ולהליכה בדרך ההתנגדות הקלה. במלה אחת, נבוכים המה בשבילי היהדות, ומבוכה זו היא בת תפיסת עולם וחוויות עולם בלתי משוכללות.

דרפרצופין להלכה, המשפתי את שיחתי, ראשיתה היא הכרת אידיאה, וסופה — חוויית מציאות. יש בה מן שגב הדיאלקטיקה הנועזת ביותר. פותחת היא ב"גדלות המר"חין", בהעפלה אינטלקטואלית, אמיצת הכוח ורבת הביטחה, של בן-חורין אביר לב ומוח, וחותמת ב"קטנות המוחין" בהתמכרות תמימה של תינוק נבוך הכרוך אחרי אמו, שכלו סופה אימוציאולית, תליאות, ייחול ובקשה, ללא אימון עצמי, ללא הכרה עצמית וללא גאות בת ההשליה ששמה עצמאות פרסונאלית.

ברם ההכרה החלכית אינה נשארת סגורה בתחום השכל. מורצת היא לה דרך אל התודעה האכסיסטיציאלית ומשד תלבת בה. ההווייה האישיית מתמלאה תוכן חי ומפעפע, בעל כיוון ומבט חדשים. המנוחה והעמידה בתוך ההווה הסופי מפתות מקום לתנועה קדחתנית אדירה, ללא הפסק וללא סיפוק, אל האירסוף. החווייה הדתית הגדולה, המתבטאת בתשבות הרגשות, במצבי נפש אנטיתטיים, בגילוי צורות הווייה חדשות, בסער של ליבוש ובהרג על-עצמי, נולדת. בניה של תורה נכספים אל העלה והנשגב וגם מתיראים מהם. מתבודדים המה במעמקי יחודם מתוך בישנות וצניעות ובשעת מעשה המה מתאוים להתחבר אל הזולת. שמחים המה בקיומם וגם מבטלים אותו תכלית ביטול, לועגים למוות וגם מפחדים מפניו, עלים המה, נופלים וקמים, וכן כל כיוצא בזה. בשלב זה מתקיימת מיטאמורפוסה נפלאה. האידיאה הופכת נסיון מרתיח ומסעיר, הדעת — אש דת, משמעת הלכית דייקנית וקפדנית — אהבת חשק בערת באש קודש, ריבוא רבבות אותיות שחרות, שלתוכן נתכווצו תלי תלים של דינים, ביאורים, קושיות, בעיות, מושגים ומידות, יורדות מן המוח הצונן והשאנו השוקט על הפשטותיו הדקות ומערכותיו השיטיות, אל הלב המלא רעד, רטט וחרג, ומתגלגלות בזיקי שלהבת חויה אדירה הגורפת את האדם אל קונו.

נסולת צפרונות והתחטאות נעורים, והבנה עמוקה, ללא משוא פנים לשום ערך ומאווי, מעצבים את דמותה של פעולת ההכרה ההלכתית. השכל האובייקטיבי בעל הביקורת החדה, המעוף וההיקף, הוא יסוד היסודות של העסק בדברי תורה.

גם אמות תלמיד חכם בשלב זה מושתתת על גדלות אינסקטואלית. האמונה יונקת מן האמת שמתגלית לו. כשהאדם מתעמק בתורת א־להים וחושף את המאור וההוד שבה, כשהוא נכנס לתוך תוכה של המחשבה ההלכית על כל גידוליה, משרשה עד נופה, ונהנה הנאת יצירה וחינוש, הוא זוכה להתחדות עם נותן התורה. חזון הדביקות מתגשם על ידי הזדווגות השכל עם הרעיון הא־להי שהתגלם בדפוסו דינים, הלכות ושמועות. "כשאדם מבין ומשיג איזו הלכה וכי' הרי שכלו מלובש בה באותה שעה והנה הלכה זו היא חכמתו ורצונו של הקב"ה וכי' הרי זה משיג ותופס בשכלו רצונו וחכמתו של הקב"ה וכי' והוא יחוד נפלא שאין כמוהו ולא כערכו נמצא כלל וכי'". כך כתב הרב הזקן, ז"ל, בספרו "לקוטי אמרים" שבו נתנסחה מחשבת יסוד של החסידות במלוא תפארתה ושלא צבעיה. "ויכוון להתנדב בלימודו בתורה בו בהקב"ה, היינו להתנדב בכל כוחותיו לדבר ד' זו הלכה וזוה הוא דבוק בו יתברך ממש כביכול כי הוא יתברך ורצונו חד כמ"ש בזהר וכל דין והלכה מן התורה הקדושה הוא רצונו יתברך" וכי'. אלה הדברים אשר דיבר רבי חיים, איש ואלוהין, תלמידו המובהק של הגאון מוויילנה, בספרו "נפש החיים" המשקף את תפיסת עולמו של רבו, המתנגד הגדול, בכל תקפה ובהירותה.

עד כדי דרגת שגיון־שגוון. כתינוק בוכה הרץ לתוך זרועותיה של אם אוהבת, כן נחפז איש־ילד התורה אל אלהיו. והאל מקבל את הילד באהבה וברצון. חובב הוא תינוקות של בית רבם וילדים קטנים, תמימי רגש ומחשבה. אין הקב"ה מזדקק לאדם אלא כשהוא פושט את עטיפת הגדלות והנאות. החופפת על הילד הקטן המתחבא אי־שמה בנקרי אישיות. אין לבוא אל מלך המלכים בלבש גדול דעה. רק על ידו המעטת הדמות האנוכית והשפלת הקומה האינטלקטואלית זוכה האדם לקבלת פני השכינה. הקטן נכנס לפני ולפנים, הגדול נשאר בחוץ. שערי שמים סגורים לפניו. "הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים, כי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד על כן המו מעי לו רחם ארחמנו נאום ד'". רק הילד אהוב על אביו שבשמים, רק הנער מתחטא לפניו. אין חוט של חן משוך על המבוגר, העומד ברות עצמו, "כי נער ישראל ואהבהו".

איש — ילד התורה

והאדם הנסחף אל האל, איננו עוד איש מבוגר, כביר הדעה ושליט הרגש, כי אם תינוק רך, שכולו מתלהב ומתרגש ושכולו נפעם מחמדות הילדות ומגעוגעים טמירים שאינם נתפסים בקטיווריות של ההגיון הבהיר. הגדלות השכלית, שהגיעה לשיאה, חוזרת לשרשה, לקטנות המוחין, לקטנות ילדותית, שטל שחרית וטהרת התמימות לא נמחו ממנה. במקומו של גדול, העומד ברשות עצמו, מופיע קטן, הנתון כולו ברשות אחרים, שאין לו בעולמו אלא ישרות ופשטות מריניות לב ומשיבות נפש. ילד זה, שאינו טורח להבין את המופלא ואת התעלומה — בעדו המציאות כולה מהווה פלא וחידוש מרהיב עין — חי את חיי עם האלהים ומתחיד עמו לא דרך אידיאות כי אם מתוך התלהבות ילדותית־ספוטאנית. אמונתו פשוטה ותמימה, טהורה כמי המען הצחים השוקקים מן מקור סתרים. גישתו ישירה ללא התעלות שכלית, ללא "גדלות המוחין". הוא מרגיש בנוכחות א־לקים בכל חושיו, והרגשה זו משכרת את נפשו הערנית

הזיקה בין הרב לתלמיד

גם הזיקה בין רב לתלמיד, בסיס המסורה הדתית, מתגבשת בשתי רשויות. באחת מהן מזדמנים שני בני-אדם מבוגרים, בעלי דעת והכרה, נושאים ונותנים ומתעמקים בתורה, מאזקקים למידותיה, עקרוניה ודקדוקיה ומטפלים בהם. היחס הוא טכני — הרב ממציא ידעות לתלמיד. הקומוניקאציה היא פורמאלית. הפעולה היא אינטנציונאלית. ישנה התכוונות כלפי הורא, אל הזולת, בין מצד הרב ובין מצד התלמיד. דרשיח מתפתח ביניהם. מוחות נפגשים. המסורת היא עיונית. משתמשת היא בכלים קוגניטיביים דקדוקיים. משפטי הגיון ולשוו, מורכבי מלים ואותיות, קולטים מסורת זו.

ברשות השנייה משתעשעים שני ילדים, שטופי אור וחום, הנישאים בשטף חוויותיהם התמימות, ואינם נזקקים לאומר ודברים של הגדולים. הקומוניקאציה אינה משתמשת בשקלא-טוריא הגיונית-לשונית, כי אם בריחמס משותף של דפיקת הלבבות. אין ביניהם מאמץ מכוון, ואין פעולה

מועד-חיוץ מקשרת אותם. אין הרב עסוק בדרשיח עם תלמידו. הוא מושקע, ראשו ורובו, במונולוג — בחוויות עצמו על כל השוני שבהן. התלמיד, מבלי שיתכוון לצייתנות, בולע פירווי רבו, ומסתבך בה. מיוזג חוויות והשתתפות רשויות קיום מבצצים ועולים מתוך המונולוג של הרב והקשבת התלמיד, קרב רב קשב, אל צלילי שיחת פלאים זו. תהליך זה של הקשבה מתחיל בשנות הילדות המוקדמות, כשהתניוק עדיין אינו רואה כלום מעבר לעולמו הקטנטון. המסורת היא חווייתית. כליה הם מחוץ לגבול המחשבה והלשוו.

מבשרי, אמרתי, אחזה את זה. הרבה, למשל, למדתי ולימדתי על דבר ימי הזין והרחמים, ראש-השנה ויום-הכיפורים. דתני לפני אבא מרי, ז"ל, בעניינים אלה וגם דרשתי לפני קהילתי ולפני תלמידי וחברי עליהם מכל הבחינות — מצד ההלכה, האגדה והמחשבה הדתית. גם יש לי בכתובים מאמרים רבים הדנים בנושא זה. ובכל זאת עיני נשואות בימים אלה לחוויות הילדותיות הנחשפות מתוך הערפל בגורת-איתנים. רק הן, כשהן חוזרות וניערות בזכרוני, משיבות לי את ששון רוחי וכנותי. רק אז אני שופך את נפשי הדוויה לפני אל עליון. ונדמה לי, כאילו השכינה מתרפקת עלי בבת-צחוק של אם יקרה.

כשאני רואה את אבא מרי ז"ל, יושב ולומד בליל יום-הכיפורים. בצניעות אינטימית מתוך עצבות וגם חגיגות את סדר עבודת היום במסכת "יומא" — "הוציאו לו את הכף ואת המחיתה חפן וכי", וצלילי הניגון, שתקוה וגם יגון לו, בוקעים ועולים מן האתמול הרחוק, הנני נמשך

בתבלי כסופים עימם אל עולם אחר, הרחק מעולמי המזרח, הם, האהבה מתעוררת בי, והאש ניצתת בקרבי. רק אז אני מתחיל להרצות בהתלהבות הנובעת ממעמקי הוויית את ברכת קדושת היום: "מוחל לעוונותינו ביום-הכיפורים". כשעניי ניתלות בו או בזקני, ז"ל, בעמידתם הכפופה, עת אשר התורדו על עוונותיהם מתוך השתחוות הנפש הנכ-נעת לקונה, גאוותי האבסורדית נשברת, ואני מרגיש, כי יד נעלמה זורקת מים קרים וטהורים על נפשי העייפה ומשפשפת ומנקה את הזוהמה ממנה. די לי לפסוע פסיעות "אחזות" לאחורי, אל דמדומי שחר ילדותי, ולמצוא את עצמי עומד על-יד אבי, בתוך קהל חסידי חב"ד השקועים בתפילה, ולקלוט את האיושה שהתנשאה מעל לראשי המת-פללים בליל יום-טוב של ראש-השנה, ליל ההכתרה (די קאראנאציע-נאכט), בלשונם של זקני החסידים, כשהודים שבעי דלות, רוגז ועלבון היו נותנים כתר-מלוכה לחי העול-מים — כדי להרגיש את כל עומק האידאה של מלכות. אמנם הכרת היהדות שקייתי לי העמיקה, הרחיבה ופיארה חווייה זו, וגם העניקה לה שפעת תוכן ומשמעות. ברם חיותה וגם כוחה מפכים מקטנות-מוח של ילד תם, שעדיין הוא מסתתר אר-שמה במכמני נשמתו.

כבר נטע מסמרים למחשבה זו רבי יהודה הלוי בדברו על ההבדל בין שם האל-לקים לשם המפורש, כי הראשון "יטוה אליו ההקשה", והשני "תכספה אליו הנפשות בטעם ובראיה". ועוד אמר בנוגע לרעיון זה: "והטעם ההוא יביא מי שיוע אליו שימסור את נפשו על אהבתו ושימות עליה, וההקשה הזאת היא רואה כי רוממותו חובה בעוד שלא

תיזק ולא יגיע בעבורה צער" (כוזרי, מאמר ד', י"ט). אע"פ שבדברי רבי יהודה הלוי שם מוסבים על ההכרה המטאפיסית ועל העיון ההלכתי, מכל מקום הדגשתי, כי הזיקה לא-להים צריכה להתקיים בטעם ובראיה, חשובה לנו מאד. ההלכה עצמה, שתחילתה התאמצות שכלית טהורה של גדול הדעות, סופה טעם וראיה, מראות א-להים, יש בחווייה זו משום נובלות רוח הקודש, הכתוב עומד ומצווח: "טעמו וראו כי טוב ה'". התכלית העליונה היא הרגשת ה' "מורשית".

ההקשה קיימת הטעם חסר

כאמור למעלה, הנוער החרדי הצליח בתחום המאמץ השכלי. ניצוצות "גדלות המוחין" נקלטו בו. רכש לו ידיעות, סברות ופסקי דינים. נהנה הוא משיעורים יפים ומהתעמ"קות בסוגיא מסובכת. ברם עדיין אין הלב משתתף בפעולה זו. לא זכה עוד ל"קטנות המוחין". אין ההלכה נעשית לו מציאות נפשית. ההתודעות הממשית עם השכינה חסרה. בלשוננו של רבי יהודה הלוי הייתי אומר: ההקשה קיימת, אבל הטעם והראיה נעדרים. בטוח אני, כי ברבות הימים

בה. בסוגיות מלאכותיות אינני מאמין. הרבה האווירה הדתית, ספוגת התועלתיות השטחית, עושה, הרבה הנטייה לצרמוניאליזאציה — שהיא גם, לפרקים, וואולגאריזאציה — של הדת, גורמת, והרבה העדר כושר אינטרוספקציה רצינית והישוב חשבון עולם ונפש מסבב.

על מי מוטלת האחריות?

אולם מכיוון שבאה לידי שאלת האחריות למצב זה, הנני נוטל רשות לגלות את הרעורר לבי. ההלכה לימדה אותנו לפשפש במעשינו, להתהרט על שגיאותינו ולהתוודות עליהן. אוי לו לאזם, אמרה ההלכה, שבמקום לגלות עוונותיו הוא מחפה עליהם וטופל את האשמה על אחרים. אויה לו ואוי לנפשו אם התמחה בחיטוט במגרעות הזולת, ותחת להתוודות בגוף ראשון, לשונו שגונה בסדר וידוי בגוף שני או שלישי. גם הכהן הגדול ביום-הכיפורים היה מתוודה על עצמו וביתו עובר לווידויו על אחיו הכהנים וקהל ישראל. לפיכך, אם מר מייאלש מקיפני בשאלות ותובע ממני שאצבע על האשמים בדות נפשית-רוחנית זו, אי אפשר לי לתלות

יתגשם גם חזון החווייה. ברם לעת עתה עוד לא זכינו לגישום זה. בסוף דברי אלה הוספתי הערה קטנה כלאחר יד. גם זיקת הנוער התורני לארץ-ישראל, שבמהותה דתית היא, משתקפת בראי זה. יודעים הצעירים את כל הערך שההלכה מייחסת לארץ-הקודש, אבל הכרה זו, כיתר ידעויותיהם, מובעת בניבים עיוניים היונקים מ"גדלות המוחין", ואינה משתלבת בחווייה דינאמית שיש בה מגעועי הזורות. לכן חסר הרטט הפנימי ואין מקום להתלהבות ולהקרבה עצמית. הכל מחופה בשקט ושאננות. במצב כזה התקווה לעלייה היא בבחינת חלום יפה.

זהו כל מה שאמרתי. אולם הארכתני עכשיו בדברי שבכתב במקום שקיצרתי בדברי שבעל-פה עם העיתונאי הנכבד. בכל זאת התוכן אחד הוא. בשאלת החטא והחוטאים לא נגענו. לא דנו בשאלה ארץ-ישראלית, כי אם על משימה חינוכית כללית. גם לא הרביתי דברי ניחוש בנוגע לעתיד. לא נביא אנכי ולא בן נביא. מר ש. ז. שרגאי כתב אלי — ומתוך מכתבו עלתה נימה של רוגזה — ושאלני, מפני מה לא טיפלתי באמצעי שיפור המצב. התשובה לשאלתו מחוורת כשמלה. אינני נמנה עם בעלי המופת, שמעלים ארוכה לכל נגע ומחלה. אובד-עצות אני בעיניי זה. בעיית יסוד זו העמו-קה והרחבה, נוגעת בבבת עינם של החיים הדתיים פה, ואין שאלת היחס לארץ-ישראל אלא אספקט אחד שאיננו ניתפס בניתוח בפני עצמו. מי שיבוא ויתבע עלבונה של תורת חיים, הנופחת רוח ונשמה בלבבות אלמים, ויגאל את הנוער משר-ממותו החווייתית, יפרק גם את הבעייה שידדי מתלבט

כל אחד יקיים בעצמו את דברי הברייתא: "נוח לו לאדם שלא נברא משנברא ועכשיו שנברא יפשפש במעשיו".
 בדבר אחד יודה מר מייזלש ללא כל פקפוק והיסוס, והוא שההכרעה הגדולה שנפלה אחרי מחלוקת ארוכה של שתי שנים ומחצה, כי "נוח לו לאדם שלא נברא משנברא" נאמרה לא רק עלינו, יהודים פשוטים, נאמני ה"שולחן ערוך" בארץ ובגולה, אלא גם על בלתי-דתיים, בני העולם הגדול ורחבי הדיים, בין אלה שאין להם כלום חוץ לד' אמות של חילוניות ובין אלה החורגים אל מקורות עתיקי ימים, חרג שאינו קשור באורח חיים מסוים של שמירת המצוות, אפילו תופ-סים המה מקום מכובד מאד בדברי ימינו וזכירותיהם מרובות. כאיש הכנות והאמת יסכים מר מייזלש על דג, כי אין הישגים היסטוריים-פוליטיים, אף אם השיבותם גדולה, משנים אפילו קוץ אחד בפסק רבותינו, המטפיסיכאסולוגי, שהווייתו של האדם תלויה על בלימה וזקוקה לזיקוק, לטיהור ולתיקון. מעתה חובת תיקון קיומו של בחיר היצורים על-ידי הישוב חשבונו עולם ופשפש במעשים חלה לא רק עלינו אלא גם עליהם. לצערי הגדול, מפרק לפרק אני שומע את ההשקפה הרווחת בחוגים מסוימים, כי רק היהודי חובש הכיפה צריך לפשפש במעשיו, בשעה שהיהודי גלוי-הראש הופקע מחיוב זה. הווייתו שלמה היא, ופעולתו תיקון למותר היא. אחרת איני יכול להבין את הזיקה שכולה אומרת לפעמים ותרגות ונטיות חסד חנם מצד נציגי המחנה החילוני אלינו, יהודים מוקינים, שומרי מצוות ישנות, המאמינים בחוקות עולם ובערכי נצח והמסתגרים בגבולות אשר גבלו ראשונים.

את הקולר בצוארי מישוה ולהודות על חטאיו. הדבר שאני חייב לעשות הוא לפשפש במעשי. פשפש כזה סופו קיטרוג עצמי. זו היא חובתו של אדם מישראל. לפיכך אני מצהיר, כי יש בידי להצביע על אחד האחראים למצב הנוכחי, והוא אני בעצמי. אני לא יצאתי ידי חובתי כמורה דרך והוראה בישראל. חסרו לי הכוחות הנפשיים שמורה ורב זקוק להם, או נטול רצון הייתי, ולא הקדשתי את כל אשר לי למשימת. בשעה שהצלחתי, במידה מרובה או מועטת, כמלמד ומורה במישור "גדלות המוחין" — תלמידי קיבלו ממני הרבה תורה, וקומתם האינטלקטואלית התחסנה והלכה וגדלה במשך השנים שבילו בסביבתי — לא ראיתי ברכה מרובה במעשי ידי במישור החווייתי. לא עלה בידי לחיות עמהם חיים משותפים, להתדבק בהם ולהעניק להם מחום נפשי. דברי, כנראה, לא הציתו את שלהבת י"ה בלבות רגישים. חטאתי כמרבץ תורה שבלב הנמסרת בכוח המעטת הדמות עד כדי "קטנות המוחין", אתי תלין משוגות.

מובן, שאין אני נוהג תשובה, המניחה את הדעת, לשאלת מר מייזלש. מחייב אני את עצמי בנוגע למספר מצער של תלמידים שבאו ללמוד תורה ולקבל השראה ממני. אבל השאלה בעינה עומדת, בכל תוקפה וחרפותה: על מי מוטלת האחריות לטמטום הלבבות הכללי שלא הוסר? לפתח מי רובצת האשמה לאי-התעלות רוחנית כזו בכלל? על מדוכה כזו שמר מייזלש יושב אין אני רוצה לשבת. מימי לא נלחמתי ביצרו של הזולת ולא הציתתי וידוי דברים על טעויותיו. אם ישנם עוד אשמים, יעמדו נא ויעידו על עצמם. ממאן אני להופיע כקטיגור המלמד חובה על אחרים.

קדושה קיימת ועומדת

מר מייזלש כותב: "ועיקר תוכנם הוא: מדינת ישראל כאילו הסירה את העטרה מראשה של ארץ-ישראל וכו' מעין זה נמסר לפני זמן מפי רבי מפורסם וכו' שמדינת ישראל הפקיעה, כביכול, את קדושתה של ארץ ישראל". כאמור למעלה לא שוחחנו כלל על אודות שאלת האשמה הכללית או הפרטית ולא לימדתי חובה על שום יחיד או גוף ציבורי. אולם ימחול לי מר מייזלש אם אומר בגלוי לב, כי שגגת פירוש והוראה יצאה ממנו. תמיהני עליו איש העמקנות והעדינות, שיאמר דברים כאלה.

כל יודי, ובתוכם מר מייזלש, יודעים, שהיה לי רב מובהק, אבא מרי ז"ל. הרבה תורה למדתי מפיו. עדיין אני ניזון בזכות תורתו. אחד הנושאים החביבים עליו ועל אביו, רבם של ישראל, רבי חיים איש בריסק ז"ל, היה ענין קדושת הארץ והמקדש. תלי תילים של חידושים וביאורים דרשו על כל קוץ וקוץ של שאלת "קידושה לשעתה וקידושה לעתיד לבוא". בעיקר טיפלו בשיטת רבינו משה בן מימון.

כי קדושת יהושע בטלה, וקדושת עזרא על-ידי חזקה קיימת לעולם ועד. בנחת-רוח מיוחדת ומתוך התלהבות שהיה בה מעין השראה עלאה היה אבא מרי מצטט את דברי רבינו הגדול בהלכות בית הבחירה, פרק ששי, שמתוכם מוכח, כי קדושת הארץ השנייה, המתמידה בכל תפארתה אף בחורבנה והשתלטות זרים עליה, דומה בנידון זה לקדושת המקדש הראשונה והיחידה — על-ידי שלמה — שאינה נתונה להפ' קעה ואין כוח אנוש יכול לבטלה. כנראה, היה אבא מרי מדגיש, שרבינו סובר שיש לארץ ולמקדש מקדש (קו"ף) פתור-חה ודל"ת צרויה) משותף, והוא השכינה שאינה זה ממקור-מה אפילו היא מוקפת עיי אפר ותלי חרבות.

מעתה הוע עצמך, אדם שמשחר ילדותו קלטו אזני מלות פלאים כאלו ושמים עמדו על דעתו רחפה נגד עיני דמות אדם ענווה — השכינה התועה בין הרי יהודה השוממים ומבקשת את בניה שגלו ממנה — יאמר, כי תקומת המדינה ע"י בליס-בונים השבים אל חיק אדם תוציא את הארץ מקדושתה! שאל נא: קלגסי רומא לא הפקיעו את כבודה ותפארתה של ציון ולמרות העובדה, כי ירשנה לגיונות עידן ועידנים ויבלעוה עובדי כוכבים, קדושתה בתוקפה עמדה, ופלא לידת המדינה הסיר את כתר הקדושה מעל ראשה? אמנם הרבה מבניה-בוניה טועים ותועים, לפי עניות דעתי, בהשקפותיהם ודעותיהם על דבר ייעודו הרוחני של עם ישראל. ברם הפרחת הקדושה, שלא הוסעה על-ידי צר ואויב, עקב התנחלות בניים בארץ אבות — מאן דבר שמיה? תמיהני על מר מייזלש שישים בדותא כוז בפי. אטו בשופטני עסקינן? אינני מאמין, כי אבסורדיות כזו יצאה מפי "רבי

מפורסם". אינני יודע למי נתכוון מר מייזלש. אולם 'רבי מפורסם' הוא מן הסתם בר-אוריין, בר-אבהן ודחיל-חטא, ואדם חשוב כזה לא יוציא מפיו דיבת הארץ בכלל ודברי הבל ורעות רוח בפרט.

בין ממשלה ומדינה

כאמור למעלה, לא שוחחנו כלל על האחראים לתנאים הנוכחים, ולא חיבתי שום אדם. אמנם אפילו הייתי מייחד את הדיבור לבעיה זו, והייתי מלמד חובה על מישוה מקבר-ניטי היישוב, לא היה אפשר למצוא בהאשמה כזו (שמעולם לא יצאה מפני) שמץ של קיסרוג על המדינה עצמה. אני מבדיל תמיד בין ממשלת מדינת ישראל ובין מדינת ישראל. המדינה היא קניין העם כולו, שניתן לו מאת הקב"ה בחסדיו המרחבים. ישנה זיהות גמורה של הארץ בקדושתה עם המדינה. מצוות ירושה וישיבה מתבטאות לא רק בפיתוח ממשלי של אדמות ישראל — בניין בתים, נטיעת יערות וגנים, איכוס הארץ וכו'... — כי אם גם בכיבוש פוליטי ותפיסת הארץ על-ידי ישראל. בעצמה של העובדה, כי ריבונות מדינת

ישראלית קיימת וכי יהודים שולטים בארץ — חולשים על גולה, קובעים את מיכסת ההגירה, שומרים את גבולותיה ועוסקים בתיקון ענייניה בלי נוגש ומפריע — מתגשם האספקט העיקרי של מצוות ירושה וישיבה. אלה הם דברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם: "שנצטוונו לרשת את הארץ אשר נתן הא' יתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב, ולא נעזבה בידי זולתנו מן האומות או לשממה וכו'...". הרי נצטוונו בכיבוש כל הדורות, ואומר אני כי המצוה שחכמים מפליגים בה והיא דירת ארץ ישראל וכו'... הכל היא ממצות עשה שנצטוונו לרשת את הארץ ולדור בה וכו'". רבינו הגדול הדגיש, כי מצוות ירושה וישיבה מחייבת בשני דברים: (1) בהשתלטות ריבונית (ש"לא נעזבה בידי זולתנו"); (2) בהפרחת השממה הממשית ("ואו לשממה"). קדושת הארץ הנמצאת על המדינה לא ניתנה להפקעה, ואין איש יכול לטמאה או לחללה. ברם, הממשלה הנבחרת על-ידי האוכלוסים אחת לארבע שנים, אינה נושאת כתר קדושה. גוף פוליטי חילוני הוא, שנוצר על-ידי תנועות מפלגתיות על כל תכסיסיהן. ממשלה הולכת וממשלה באה, מפלגה עולה ומפלגה יורדת, והמדינה, אנו תפילה לאלהי מרום, תעמוד לעד.

זיהוי המדינה עם השלטון הזמני או עם היחיד הדגול מרובה מעין פתגמו של לואי הארבעה-עשר — "אני הוא המדינה" — אינה אלא גלורפיקאציה אלילית של בשר-ודם שוכן בתני חומר. בדבר זה טועים הרבה מחברי החרדים וגם רבים ממנהיגי המפלגות החילוניות השולטות בארץ. הראשונים לפרקים תולים את הקלקלה במדינת ישראל,

כשאחד מבאי-כח המפלגות השליטות מטיח דברים כנגד קדשי ישראל; האחרונים מאמינים, כי השלטון הפוליטי אשר בידיהם מעניק להם גם סמכות רוחנית שלא ניתנה לעירעור ולביקורת. אלה ואלה טועים. מצד אחד, שום קיסרוג לא ינתק את כלל ישראל מהתקשרותו וזיקתו אל המדינה כמתנת ה'. העם יודע, כי אין תפארתה המתמידה של המדינה נפגמת על-ידי טעויותיו של גוף פוליטי המושל בה לפי שעה. מצד שני, הנהגה רוחנית לא נמסרה לשליטים מדיניים; רב להם בכתר מדיניות. במקצוע זה זכויותיהם גדולות ומזהירות. אבל כתר כהונה רוחנית מוכן לאחרים.

מהותה ונת-הסבל של הדת

בהשוותנו עלי תולה מר מייזלש בוקי סריקי במלים אחדות שכאלו נפלטו מפיו בשיתחז עם העתונאי הני"ל. הני מצטט את המשפט שבו תלה את דבריו: "ראש הממשלה מר דוד בן-גוריון אינו תופס, מה חשובה היא הדת למדינת ישראל; רק בכוחה אפשר למשוך את הנוער ולדרוש ממנו הקרבה עצמית והושמה עצמית". דברים בלשון כזו

לא יצאו מפני אף-על-פי שאני תושב אמריקה זה שנים רבות, עדיין לא סילגתי לי את ההשקפה הפראגמטית על הדת. לדעתי, אין האמונה באה לשמש את צרכי בני-אדם, ואין השאיפה הטכנולוגית-שימושית, שמקומה בהכרה המדעית, אופיינית לחרג הטראנסצנדנטאלי שבאדם. מעולם לא נסיתי לבאר את תורת ישראל בקטיגוריות של בריאות הנפש (mental health), שלות הרוח (peace of mind) וכיוצא בהן, אף-על-פי שגישה זו רווחת כאן גם בין הוגי דעות יהודיים, חרדים ובלתי-חרדים. אין אני מתלהב למראה כל אלה החיבורים והמסות, שתוכם רצוף רציונאליזאציה בורגנית שטחית, השואפים להביא את תורת ישראל בכתר מלכות מודרניזציהימי ולהראות להשאננים כפרברי בוסטון, ניר-יורק ולוס-אנג'לס, כי מוכשרת היא להיכנס לטרקליניהם המקושטים. נפשי בוחלת בכל אלו הדרשות הסובבת סחור, סחור לנושא אחד: שמירת המצוות טובה לעיכול המזון, לשינה מתוקה, לשלום המשפחה ולעמדה חברתית.

הפעולה הדתית בעיקרה חווית סבל היא. כשהאדם מזדמן עם האל לפונדק אחד, הוא נתבע ע"י האל להקרבה עצמית המתבטאת במאבק עם יצריו הפרימיטיביים, בשבירת הרצון, בקבלת "משא" טרנסצנדנטאלי, בויתור על חמדת-בשר מוגזמת, בהסתייגות לפרקים מן הנעים והערב, ובהת-מכרות אל המר והמוור, בהתנגשות עם משטר חילוני ובכמהיותיו אל עולם פרדוכסאלי שאינו מובן לאחרים. הקרב את קרבנך! זהו הצו העיקרי הניתן לאיש הדת. בחירי האומה, מאותה שעה שגילו את האל, התעסקו בפעולת הקרבה מתמידה, הקב"ה אומר לו לאברהם: "קח נא את

בבך את יחידך אשר אהבת את יצחק וכו'". כלומר אני תובע ממך את הקרבן הגדול ביותר. אני רוצה את בנך שהוא יחידך וגם אהובך. אל תשיא את עצמך, כי לאחר שתשמע בקולי ותעלה את בנך לעולה, אתן לך בן אחר במקום יצחק. כשיצחק ישחט עליגבי המזבח, תשאר גלמוד וערירי. שום בן לא יולד לך. הווייתך תתקפל בבדידות שאין כמותה. אני רוצה את יחידך שאין לו תמורה. כמו כן אל תחשוב, כי יעלה בינך לשכוח את יצחק ולהסיר את דעתך ממנו. כל ימך תהרהר בו. אני מעוניין בבנך אשר אהבת ותאהב לעולם. לילות של נדודי שינה תבלה ותחטט בפצעך הנפשיים. מתוך שנתך תקרא ליצחק וכשתיקץ תמצא אוהלך שומם ועזוב. הייך ייפכו לשרשרת ארוכה של יסורי הנפש. ובכל זאת אני תובע את הקרבן הזה. מובן, שסופה של החווייה, ששרשה סבל וחרדה, הוא גיל עולמים. בשעה שהסיר אברהם את בנו מעל המזבח על פי פקודתו של המלאך, נהפך הסבל לשמחת עולם והחרדה — לאושר נצחי. תחילתה של פעולת הדת היא הקרבת העצמות וסופה — מציאת העצמות. ברם אי אפשר לאדם למצוא את עצמו מבלי שיקריב את עצמו עובר למציאה. אין האדם מוצא אלא מה שנאבד לו, ואין יש זוכה בשום דבר משלו אם אותו דבר לא הופקע מבעלותו ורשותו קודם לזכה. אמנם התורה הבטיחה גם אושר זמני-ממשי למקיימי מצוותיה. אבל אין הבטחת תועלת זו אלא תופעת לוואי למהותה הנשגבה החודרת הכל ומקיפה הכל של האמונה בא' עולם. תכנית מהות זו היא למעלה מכל הצלחה סופית. כשאני מפקיע את הגישה התועלתית אל הדת אני מתכוון לא רק

ליחיד וצרכיו הפנימיים, כי אם גם אל הציבור וענייניו הגדולים. אין הדת מותנית בהליכותיו השימושיות של היחיד או הציבור, ואינה כפופה לצרכיו אפילו היותר-חיוניים. הלכך אין אני סובר, שהדת צריכה לשמש כלי שרת למדינת ישראל על אף חשיבותה ההיסטורית המרובה. אין ערכה של הדת, שמהותה היא פגישה אפקולטיבית-טראנסצנדנטית של האירוסין, נמדד באמת-המידה של איזו-אות פוליטיות המעוררות בפעולה הסופית של האדם. מתעטת פת היא האמונה הדתית בשוני שלה ובייחודה המוחלט; היא השורש והיא גם הצמרת של התודעה האכסיסטנטציאלית. בלעדיה אין חוויית הקיום אפשרית, אין משמעות לשום דבר או תופעה, והכל נהפך לאבסורדיות גמורה. הלוא זוהי הגדרת האמונה, כפי שנוסחה על-ידי רבינו משה בן מיימון בראש ספרו הגדול: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון והוא ממציא כל נמצאו, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמיתת המצאו. ואם יעלה על הדעת, שהוא אינו מצוי, אין דבר אחר יכול להימצאות. ואם יעלה על הדעת, שאין כל הנמצאים מלבדו מצויים, הוא לבדו יהיה מצוי. ולא יבטל הוא לבטור לם, שכל הנמצאים צריכין לו, והוא ברוך הוא אינו צריך להם ולא לאחד מהם". האמונה היא התגלות מוחלטת ואינה זקוקה לשום הצדקה. עצמאית היא בכל הבחינות והמובנים. נמצא, כי לא יכולתי להשתמש בפראזה כזו: "מה חשובה היא הדת למדינת ישראל" — כי הרי יש בה, לפי שיטתי, משום זיוף מהות האמונה והדת.

מה שבא לידי ביטוי בשיחה זו היה רעיון אחר לגמרי.

ההתעוררות הדתית לא באינטלה הפוליטית

הצדק עם מר מייזלש, שאפילו אם בהגה השלטון יתפוס איש חובש כיפה לא ישתנה היחס של הנוער היהודי בגולה אל המדינה, שלטון פוליטי אפילו יעמוד בראשו איש דתי לא ישנה ברב את מצב הדברים. אוכלסי ישראל, בין בארץ ובין בגולה, זקוקים לגאולה נפשית-רוחנית, להשראה מלאה ולגילוי שכיתה. פדיון נפשו של הדור והתעלותו לא יבואו עלידי מנהיגים פוליטיים, אף-על-פי שכוונותיהן רצויות וזכויותיהן מרובות בהרבה תחומים. אין אני בז למפלגות דתיות-פוליטיות, הלחמות על ביצורה של הדת במדינה. אני מעריך ומכבד את עמידתן האיתנה למען הגנה על קדשי האומה. אף-על-פי שלא תמיד הנני מסכים לקו הפוליטי שחן נוקטות, מכל מקום אני רוחש לחן חיבה ואהדה. הסיסמה שחן דוגלות בה, הקוראה לעמידת גיבורים בתוך העולם החילוני על כל נפתוליו במקום ניסה, שהיא תחילת נפילה, ולמאבק בחרף-נפש על טיהור החיים המודרניים במקום פרישה בת הייאוש — מעוררת רושני כבוד בי. בכל

אמרת, כי כשם שאני מבדיל בין ממשלה למדינה, כבין קודש לחול, כך אני מבחין בין מדינה הרפודה קדושת הארץ לכנסת ישראל בדמותה המקורית, בהתייחדותה עם אלהי ישראל והזהרותה עם תורת הנצח, כבין קודש לקודש. גבוה מעל גבוה שומרי ומעל הכל שוכן אֵל עולם שנתגלה לאומתו והתווה לה דרך-חיים מיוחדת. זיקה זו של עם לא-ל היא תכלית הכל ויסוד הכל. גם קדושת הארץ היא פרי ההשראה העליונה שנחה על האומה בהתקשרותה אל קונה. מחוץ לגדר מופלא זה אין ערך לארץ קטנטנה מוקפת אויבים.

שתי בריתות-כרת הקב"ה עם אברהם, ברית ראשונה הנציתה את הקשר בינו לבין האומה: "והקיימתי בריתי ביני ובינך ובין זרעך אחריו לדורותם ברית עולם להיות לך לא-להים ולזרעך אחריו". הברית השנייה באה לקיים את מתן הארץ לאומה. "ועתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריו, את כל ארץ כנען לאחוזת עולם". ברם, אין ברית הארץ חטיבה עצמאית; משתבצת היא בברית האומה עם א' כחותימת הכתוב: "והייתי לך לא-להים". לפיכך אני תופס את כל גדולתה, ערכה וחשיבותה של המדינה, את כל הפלא שהיה רחש בתקומתה ובהתמדתה, רק מתוך מערכת יחודה של האומה ויחדותה עם א-להי ישראל. כיצור היסטורי-חילוני שאינו מוזרם על ידי הייעוד הבריוני אין המדינה מלבבת אותי, ואין היא מלכה אש יוקדת בקרבי. כמו כן אין אני יכול לצויר בנפשי את זיקת יהודי התפוצה למדינה בתחום התפיסה החילונית.

זאת, ההתעוררות הדתית הכללית, שלה אנו מייחלים, לא תתקיים באינדיבידואליות הפוליטית. נחוצה התעלות מעבר לגבר לות הצרים של הפוליטיקה (אפילו היותר טובה) למישור עליון של תנועת רוח חובקת זרועות עולם. המפלגות הדתיות עצמן צריכות להעתיק את נקודת-הכובד של העסקנות מן הכנסת אל בית-הספר והישיבה, מאסיפת מנהיגים למלמדות והוראה, מן הפולמוס בזירה הפוליטית להשפעה רוחנית רבת ממדים. היהדות המסורתית צריכה לתת תוכן ומשמר עות לחיי היחיד והציבור. לפתוח לנבוכים ותועים את שערי הדת המרגנת והמשמחת לבבות. ישנה תביעה אלמת מצד אלפים ורבבות המכוונת אלינו, לקרבם אל מקור המקורות של תודעת הקיום של האדם— האמונה בא-לקים חיים. בערגתם אל הנשגב והנחזר, למשהו מרומם ונעלה, נמשכים הם בכח סטיכי אל מרחקים נפלאים. אם נחמיץ את השעה הזאת, שעת כמיהה וחרג, נצטרך ליתת דיר-חושבון לפני בורא העולם.

אני בטוח, שתשובת הציבור, שעליה הבטיחה תורה (רמב"ם, פ"ז מה' תשובה, ה"ה), תתגשם מחר או לאחר זמן על ידי השראה עליונה מצד אחד, ויקיצת הרצון הטוהר הפנימי הטבוע במעמקי נשמת האומה, מצד שני, אף אם נשב בחיבוק ידים ולא נחלץ לגאולתה הרוחנית. מתי? אינני יודע! ברם, בוא תבוא אף אם בוששו פעמיה, ועמה יופיע מלך המשיח אף אם התמהמה הרבה. ברם יש לאל דינו להחיש פעמיה וגם פעמיו.